

אכן עיסקה, הבנה והסכם — אופציה ירדנית

בעקבות מאמרו של ד"ר אלחנן אורן (מערכות, 311, מרס 1988)

דן שיפטן

הוא מספר באותו הקשר בהרחבה על ניסיונות שנכשלו להרחיב את אחיזתה של ישראל באזור ירושלים.

אורן פוסל (בעמ' 44) את השיקול הדמוגרפי כשיקול מלכתחילה ב-1948 — גם בהשתלטות על שטחים מאוכלסים בצפיפות הכרעו, לדעתו, האפשרויות והצרכים הצבאיים; ואילו "שעת השיקולים המדיניים תגיע במו"מ המדיני" (שוב: הצבא יכבוש, והמדינאים יחליטו אח"כ אם לוותר). לדעתו, יש בטיעונים הדמוגרפיים משום אנאכרוניזם — ייחוס שיקולים שנתבססו עשרות שנים אחרי מלחמת העצמאות, לעיצוב האסטרטגיה וההכרעות העיקריות של בן-גוריון במהלך המלחמה עצמה. הוא מסכם את העניין הזה באומרו:

לפיכך מתבקשת אזהרה מפני העלאת תיזה, שאינה עומדת במבחן השיקולים והמהלכים המדיניים והצבאיים בני זמנם, על פניהם ולגופם. עוד ראוי להזהיר מפני אנאלוגיה מאירועי סתיו 1948 לשיקולים מדיניים וצבאיים כעבור כארבעים שנה מאז מלחמת העצמאות וכעשרים שנה מאז מלחמת ששת הימים.

אורן טוען אפוא כי ייחסתי לבן-גוריון, בדיעבד ובניגוד למה שמשמע מהכרעותיו וממהלכיו צה"ל במלחמת העצמאות, הימנעות מכוונת ממיצוי יכולתה הצבאית של ישראל בשחרור הארץ כולה, לרבות ירושלים, על רקע שותפות אינטרסים עם עבדאללה, אילוצים מדיניים והחשש מפני צירוף אוכלוסייה ערבית גדולה למדינת ישראל. לשיטתו — מה שלא נכבש ביהודה, בשומרון ובירושלים פשוט לא עמד בנו הכוח לכבוש.

כדי להתמודד עם הטיעון הזה ראוי, קודם לכל, להביא את דבריו של בעל-הדין עצמו. בן-גוריון העריך מלכתחילה, וקבע בדיעבד, כי מבחינת כוחו של צה"ל ניתן היה לשחרר את כל הארץ. את

הצד הערבי של המתרס, על מרכיביו השונים, ומידע על המדיניות של בריטניה ושל ארה"ב. הוויכוח הוא על המשמעות, על ההקשר הרחב ועל האסטרטגיה הכללית, שעיצב בן-גוריון. כיוון שתיאור המהלכים, שמביא ד"ר אורן במאמרו, אינו סותר את מסקנותי, אני מבקש להתמודד עם הביקורת שהוא מעלה בראשיתו של המאמר ובסופו.

במוקדה של ביקורת זו טוען אורן, כי אי השלמת הכיבוש של מרכז הארץ במלחמת העצמאות היה תוצאה של מגבלות היכולת הצבאית של צה"ל — ולא, כגרסתי, של הימנעות מכוונת של בן-גוריון, על רקע שותפות אינטרסים עם המלך עבדאללה, שיקולים דמוגרפיים ואילוצים מדיניים. הוא חולק (עמ' 39) על מה שכיניתי "שותפות דה-פקטו" עם המלך ו"הימנעות מהשתלטות על הארץ כולה" ומאפיין את גישתי (עמ' 43) כ"העדר הבחנה בין מטרות צבאיות למטרות מדיניות במלחמה". לדבריו, חתר צה"ל במבצעים היוזמים "להכריע את צבאות המשלוח ולכפות את נסיגתם מהארץ"; לאחר נסיגה זו "תגיע שעתם של הסדרים מדיניים, לאור נכונות לחלוקת הארץ למען שלום" (בגבולות שמעבר לתכנית החלוקה של 1947); כאשר תגיע שעתם של הסדרים אלה הרי "הישגים קרקעיים שיושגו במהלך של מערכת ההכרעה יחזקו את עמדת ישראל במשא-ומתן המדיני". לשון אחר — צה"ל יכבוש ככל שיוכל, במגבלות כוחו הצבאי, והמדינאים יחליטו איזה שטח לפנות במסגרת הסדרים פוליטיים.

אורן מדגיש במיוחד (עמ' 43), כי "בתכניות למהלכים צבאיים יזומים במרכז הארץ לרבות ירושלים, לא נרתעו מפגיעה באינטרסים של עבדאללה" ומזכיר בהקשר זה את המבצעים "דני", "קדם", "אל-ההר" ו"קב", את פעולות צה"ל בנגב, לרבות מבצע "עובדה", ואת דחיקתו של עבדאללה במהלך המו"מ על הסכמי שביתת הנשק מוואדי ערה ומקו הגבעות שמזרח לשרון.

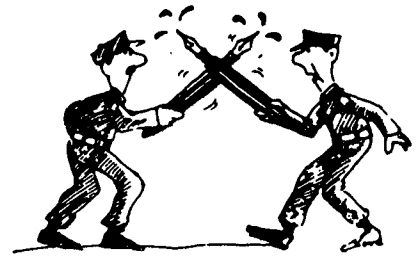
כתיבת ההיסטוריה של מלחמת העצמאות לקתה עד הזמן האחרון במיעוט המחקר, שהוציא את מהלכיה ואת הכרעותיה ממשוטם, ושיבץ אותם במסכת אסטרטגית מקפת יותר. בשנים האחרונות נהנים החוקרים מתרומתם של כמה מקורות חשובים, הנחשפים לפנייהם בראשונה, ומראשיתם של פרספקטיווה של זמן ושל ריחוק של מעורבות. כל אלה מאפשרים לבנות על המחקר הענף אודות פרטי האירועים במלחמה נדבך נוסף — החותר להבנת ההקשרים הרחבים יותר ולחשיפת השיקולים וההכרעות, שהוצעו בשעתם, או תורצו בדרך שנועדה להסוות את המניעים שחוללו אותם.

כתיבת היסטוריה כזו מעוררת מטבע הדברים ויכוח. זאת גם משום שקשה יותר להוכיח טיעונים כאלה גם משום שניתן לשבץ מהלכים שונים ביותר מאשר הקשר אחד וגם משום שיש הפוסלים הוצאת דברים ממשוטם בטענה שהדרש אינו אלא הפשט. במקרה של מלחמת העצמאות נוספים לכל אלה הרגישות המיוחדת של האירוע שבמהלכו נוצרה מדינת ישראל, ועוצבו כמה ממאפייניה העיקריים, והאתגר המיוחד של הטיפול באישיותו המורכבת של בן-גוריון. כאשר הדין מתמקד בעניין והאתגר המיוחד הרגיש של גבולות המדינה, שלא הוסדר עד עצם היום הזה, בחוויה הטראומטית של המאבק על ירושלים החצויה ובטענה כי בן-גוריון נמנע בכוונת-מכוון מלמצות את יכולתה הצבאית של ישראל באותה מלחמה, היה מוזר אלמלא היתה מתעוררת מחלוקת.

במסגרת מחלוקת כזו מבקר ד"ר אלחנן אורן את ספרי אופציה ירדנית.

אין צורך (ואין אפשרות טכנית) להוכיח שוב את טיעוני בדבר הכרעותיו האסטרטגיות של בן-גוריון במלחמת העצמאות — אלה מובאים במאות עמודים ומתועדים לפרטיהם בספרי.

אין לי ויכוח עם עיקרי העובדות שאורן מביא במאמרו על דבר מבצעי צה"ל במרכז הארץ בסתיו 1948 — העובדות הללו (ורבות אחרות) היו לפני כעת כתיבת הספר, יחד עם נתונים מגוונים על

זו. ראוי להביא כאן טיעון אסטרטגי, המציב את העניין כולו בפרספקטיבה נאותה.

כידוע, נכנס צה"ל למלחמה במצב קשה, והיה נתון עקרונית בדפנסיווה עד להפוגה הראשונה; במהלך ההפוגה וקרבות עשרת הימים התאושש; לאחר שחידש ביזמתו את המלחמה, קיים בידי את היזמה האסטרטגית והיה נתון במתקפה עד לסוף המלחמה.

אם ניתן להראות, כי בן-גוריון הקפיא את המציאות הטריטוריאלית בחזית הקריטית והרגישה ביותר, דווקא בשלב שבו כבר היה ברור שצה"ל נמצא בתנופת הישגים, באופן שככל את ידה של ישראל לקראת השלב שבו התפנו כוחותיה מן החזיתות האחרות, יחזק הדבר את הטענה בדבר ריסונים מדיניים, שהופעלו מלכתחילה כדי להימנע מהשתלטות על חלקי ארץ נרחבים, ויסייע לקעקע את התפיסה הרואה במגבלות הכוח הצבאי את ההסבר הבלעדי.

מסוף אוקטובר 1948 לא היה עוד ספק בעליונותה האסטרטגית של ישראל. זמן קצר קודם לכן היכתה את הכוחות המצריים ואף הביאה לנסיגתם מהר חברון (במבצעים "יואב", "אל-הרה"), שחררה את הגליל המרכזי ("חירם") והגיעה לסדום ("לוט").

בשלב זה, כאשר כוחות צה"ל התפנו מן החזיתות הקריטיות בצפון ובדרום וניתן היה להפנותם אל המרכז ואל ירושלים, כדי להכריע במקומות שבהם לא עמד לישראל בשלבים הקודמים כוחה הצבאי, קיבל בן-גוריון שתי הכרעות. הראשונה השתלבה היטב בעסקה האסטרטגית עם עבדאללה במהלך המלחמה: הוא פסל את הצעתו של אלון לעלות מבאן-שבע (21.10), לכבוש בתוך ימים אחדים את הר חברון, לאגף את ירושלים מדרום ולנתק את הלגיון מציר האספקה שלו. השנייה הרחיקה לכת במשמעותה הפוליטית מעבר למלחמה אל ההסדר שבא בעקבותיה: בן-גוריון מיהר להיכנס להסכם עם המלך עבדאללה (30.11). אשר קיבע את חלוקת

לאחרונה תרם להבהרת סוגיה זו גם מי שהיה מפקד חזית המרכז במלחמת העצמאות צבי איילון:

בשביל להבהיר מה היה בעבר, אתה צריך להיכנס לאווירה של אותה תקופה, לולי כן הכל נראה תלוש. באמצע 1949, בשפיתחנו את העיקרון האמור של האסטרטגיה והטקטיקה שאלנו את עצמנו איך נוכל להגן על המדינה. היה ברור לנו שגב ההר הוא נכס חשוב. תאורתית גם היה לנו הכוח לכבוש אותו. צה"ל היה אז מאוד גדול וחזק. הגענו למאה אלף מגויסים מאורגנים ומאומנים. אפשר היה לעשות הרבה דברים, כמו למשל לכבוש את הגדה, כפי שאירע יותר מאוחר ב-1967, אבל הוחלט שלא לעשות כן. בנוסף למיגבלות המדיניות שהיו לנו אז, לקחנו בחשבון גם את הבעיות העצומה שבסיפוח מאות אלפי ערבים לשטחנו, והוחלט שבחשבון כולל החסרון שבסיפוח גדול מן היתרון שיקנה העומק הזה. מבחינה בטחונית המחיר לא שווה. עומק ניתן להשיג גם באמצעי אחר.⁴

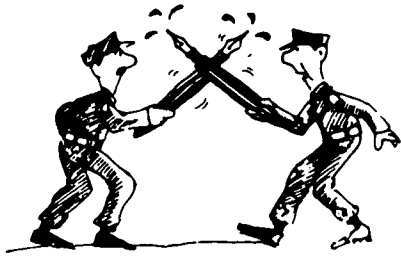
אפילו לגבי ירושלים, שם קשה הרבה יותר להוכיח שישראל נמנעה משחרור כל העיר המזרחית, יש עדות מעניינת של בן-גוריון. בפרוטוקול שיחת הרמטכ"ל עם שר הביטחון ב-5 ביולי 1956, שאותו מביא משה דיין בזיכרונותיו, מופיע ציטוט ישיר מדברי בן-גוריון אודות מלחמת העצמאות, הקובע, כי בניגוד לעזה ולפאלוגיה, שהיו כישלונות צבאיים, הרי: "אני לא מדבר על ירושלים — אני יודע למה לא לקחו את ירושלים, ולא מפני שלא היה לנו כוח".⁵

לקביעותיהם המפורשות של בן-גוריון ומפקדי צה"ל הבכירים ראוי לצרף את שפע העדויות הספציפיות, המצביעות באותו כיוון; אלה רוכזו בספר ולא ניתן להביאן שוב במסגרת מצומצמת

הערכתו של בן-גוריון בפתח התקופה שבה הכריע שלא להשתמש בכוחו של צה"ל לשחרור הארץ כולה, מביא גם אורן במאמרו. בראשית ההפוגה השנייה (20.7.48) אמר בן-גוריון בשיבת ועד הבטחון, כי, לדעתו, "אפשרויות הכוח" של ישראל "כוללות את כל ארץ ישראל".¹ בן-גוריון מדבר אמנם על נכונות להסתפק בתנאי שלום בשטח הקטן יותר מאשר צה"ל יכול לכבוש ("מאמץ לשלום לאודווקא על יסוד אפשרויות הכוח שלנו") אך אין הדבר גורע מקביעתו, שצה"ל מסוגל לכבוש את הארץ כולה. כיוון שלא שוחררו יהודה ושומרון במהלך המלחמה, הרי אחת מן השתיים — או שבן-גוריון טעה ביולי 1948 בהערכת כושרו של צה"ל, או שצה"ל לא מיצה את יכולתו בעקבות הכרעה מדינית בלבום את תנופת הישגיו.

מנתונים אודות יחסי הכוחות בשלהי המלחמה ידוע לנו, שבן-גוריון לא שגה בהערכתו. במהלך המלחמה היה נוח לבן-גוריון לפרנס את הרושם, שאכן כוחו של צה"ל אינו מספיק, כיוון שלא רצה להיחשף בפני ציבור, שלא היה מבין את שיקוליו, כמי שבלם את הצבא מלגאול מרחבים בעלי חשיבות אסטרטגית ורגשית. כבר בשלב הזה, במהלך המלחמה עצמה, חשפו מפקדים בצמרת הצבא ובתוכם יגאל אלון² את חולשת נימוקיו הצבאיים של בן-גוריון; אחרים קבעו כך במפורש אחרי המלחמה.³

בסיום המלחמה הודה בן-גוריון עצמו, כי לא מגבלת הכוח הצבאי מנעה שחרור הארץ. בדיון על הסכמי שביתת הנשק בראשית אפריל 1949 אמר בן-גוריון, "היינו יכולים מבחינה צבאית... לכבוש את המשולש ואת כל חברון", והוסיף, שהוא "בטוח בכך", כי "בדרך צבאית יכולים אנו לכבוש את כל מערב ארץ ישראל". בן-גוריון אף הסביר (ר' להלן), כי ישראל נמנעה ממימוש יכולת זו כדי לא לצרף למדינה היהודית אוכלוסייה ערבית גדולה וכדי לא לעמוד בפני לחצים בינלאומיים קשים.

המזרח ואיפשר את ריכוז הכוח בדרום. באותם ימים נודע כבר לישראל כי בריטניה לא תפעיל את חוזה ההגנה המשותף שלה עם ירדן בשטח שנשלט ע"י עבדאללה מערבית לנהר הירדן. קיצורו של דבר — כל התנאים הצבאיים-אסטרטגיים להשתלטות על מרחבי שומרון ויהודה היו בשלים.

לכאורה, אכן נקטה ישראל בהכנות צבאיות למחלקה כוללת לכיבוש המשולש — במבצע "שין-תור-שין" — אלא שבמהרה הסתבר כי המגמה הפוליטית הייתה לאיים יותר מאשר לכבוש. בצלו של האיום הצבאי השיגה ישראל מירדן ויתורים בגבול המערבי והצפון-מערבי של המשולש — חשופים כשלעצמם, אך שוליים יחסית למה שעדיפותה הצבאית יכולה הייתה להבטיח.

לולא העסקה, ההכנה וההסכם עם עבדאללה ולולא השיקולים המדיניים שהגיעו את בן-גוריון להימנע מלכתחילה מלשחרר את כל ארץ-ישראל המערבית, הייתה ישראל מנצלת את עדיפותה האסטרטגית ואת התנאים המדיניים הנוחים יחסית, לפחות כדי לשחרר את ירושלים המזרחית ולהבטיח שליטה מלאה בדרך-המלך המוליכה אליה.

כפועל דבק בן-גוריון בהסכם "הפסקת-האש הכנה" מ-30 בנובמבר 1948, למרות שהקפא, כאמור, חלוקה אבסורדית של העיר ומבואותיה. בן-גוריון לא חתר אף לכפות על המלך עבדאללה בתחומי העיר עצמה שינויים חשובים שצה"ל נכשל בניסיונותיו להבטיח בכוח הנשק בשלבי המלחמה הקודמים (במיוחד רציפות טריטוריאלית להרחפת צופים דרך שייח'ג'ראח ושיבה אל הרובע היהודי בעיר העתיקה). לולא אותם שיקולים פוליטיים — אין כל ספק שהכוח הצבאי היה מסוגל במרס 1949 להבטיח את מה שלא הושג באביב ובקיץ 1948. בן-גוריון אף לא ניסה להשיג יעדים אלה בעיר עצמה או בכביש הראשי המוליך אליה דרך לטרון, בצל איום בהפעלת הכוח הצבאי

למסגרת של אותה עסקה והכנה שייך גם הסכם "הפסקת האש הכנה" שנחתם ב-30 בנובמבר בגזרת ירושלים, והורחב לכל התחום שבין בודרוס בצפון-מערב לבין האזור שממערב לחברון. מדובר בתחום הרגיש והחשוב ביותר מבחינה אסטרטגית (וכן מבחינת הזיקה ההיסטורית והרגשית) — בלבד של ירושלים העיר, בגבולות הפרוזדור המחבר אותה אל השפלה ובמבואות ריכוז האוכלוסייה של תל-אביב ובנותיה. ההסכם הקפא את המציאות הטריטוריאלית האבסורדית בתחומי ירושלים ובדרך אליה ואת הקו המקרי, שבו נעצרו כוחות הצבא בתחומי הפרוזדור בסוף אוקטובר 1948.

קשה להסביר את המהות ואת העיתוי של ההסכם הזה ואת דבקו של בן-גוריון במשתמע ממנו עד לסיום המלחמה והסכמי שביתת הנשק, מבלי לכלול בהסבר כזה את נכונותו של בן-גוריון להימנע מלהשתלט על עיקר השטח של שומרון ויהודה ואת העניין שהיה לו להפקידם בידי המלך עבדאללה. בתוקף השיקולים האסטרטגיים של המלחמה וההסדר הטריטוריאלי הצפוי בעקבותיה, ראוי היה באותו שלב להעמיד את שחרור המרחבים הללו בראש סדר העדיפויות הלאומי, אף לפני הנגב הצפוני והדרומי. אף אם לוקחים בחשבון שיקולים לגיטימיים אחרים — היתרון הצבאי שבהכסת הכוח הצבאי הערבי החזק ביותר (המצרי) תחילה ובהוצאתו מן המלחמה ("חורב") והיתרון המדיני שבצרוף שטח גדול שנועד למדינה היהודית לפי תוכנית החלוקה ("עובדה"), צריך היה להתפנות לשחרור שומרון ויהודה לכל המאוחר במרס 1949.

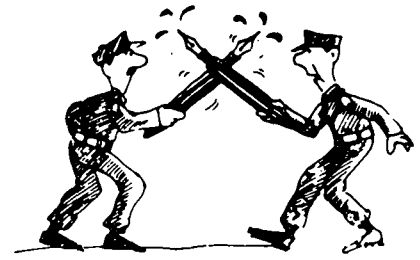
במרס הייתה עדיפותה האסטרטגית של ישראל מול ירדן ברורה מאי-פעם בעבר — הצבא המצרי המוכה הוצא מן המלחמה וצירוף הנגב כבר הובטח מבחינה צבאית. באותו שלב חלף כבר האינטרס הישראלי בשיתוף פעולה אסטרטגי ישיר עם עבדאללה לצרכי המלחמה עצמה, לאחר שהמלך הבטיח (בימי "חורב") שקט בחזית

ירושלים ואת גבולות הפרוזדור וחלקים רגשים אחרים של הגבול עם ירדן, ואלה נשתמרו לבסוף בהסכם שביתת הנשק.

את פסילת הצעתו האסטרטגית של אלון בדבר כיבוש הר חברון כולו, אין לבלבל עם ניסיונות, שהצליחו רק בחלקם, להרחיב את פרוזדור ירושלים (למרות שהיה קשר ביניהם). לא במקרה משמיט אורן את הפרשה הזו מן התיאור המפורט שהוא מביא, ומתמקד במהלכים הצבאיים של "הראל" ושל "עציוני" בדרום ירושלים ובאגף הצפון-מערבי של הר חברון. הצעתו של אלון לא חייבה עימות צבאי מקיף עם כוח סדיר של ממש: ב-21 באוקטובר כבר לא תפקד הצבא המצרי בהר חברון ככוח לוחם, לאחר שנותק במבצע "יואב" כמעט לחלוטין מן הגוף העיקרי של כוחות הפלישה במישור החוף; כוח קטן של הלגיון עדיין המתין בשולי המדבר, ועלה לבית-לחם רק ב-22 לחודש.

הצעתו של אלון נפסלה לא בשל חידלון-כוח צבאי אלא בנימוקים מדיניים ובתוכם, במפורש, מרכיב חשוב של ה"עסקה דה-פקטו". בן-גוריון הביא בין יתר שיקוליו: "אין לנו עניין להתגרות בשעה זו עם הלגיון, שלא עזר למצרים".

אופיה של אותה עסקה השתקף כאן בצורה מובהקת: הלגיון נמנע מלפגוע באינטרס חשוב של ישראל (הימנעותו מסיוע למצרים במהלך "יואב" ו"אל-ההר"); ישראל נמנעה מלפגוע באינטרס חיוני של המלך עבדאללה (הימנעות מכיבוש הר חברון וסיכון ירושלים); ירדן נמנעה אחר-כך מלהפריע לישראל לרכוז את כוחה בחזית הדרום (במהלך "חורב") ואף עודדה אותה להפליא את מכותיה במצרים; לקראת סוף המלחמה נמנעה ישראל מלהפעיל את עדיפות כוחה המכרעת נגד ירדן, אף שהיתה מסוגלת, כאמור, לכבוש את כל יהודה ושומרון. בשלבים האחרונים כבר לא הייתה כאן עסקה דה-פקטו בלבד, אלא הבנה מפורשת בעקבות מגעים בדרגים בכירים, ולבסוף היה אף הסכם.

לשטחנו והוחלט שבחשכון כולל החיסרון שבסיפוח גדול מן היתרון שמקנה העומק הזה.

העובדה שבן-גוריון לא נרתע משחרור הגליל ואזורים מאוכלסים אחרים בארץ, אינה גורעת מתקפו של הטיעון אלא מחזקת אותו: לאחר שנוספו עשרות אלפי ערבים למדינה, היה החשש מצרופם של מאות אלפים נוספים כבר יותר. בן-גוריון לא יכול היה להניח שערביי הר שכס, אזור ירושלים והר חברון יברחו ברובם הגדול בלא "פרוגרמה של דיר-יאסין". הגלים הגדולים של יציאת הערבים מן הארץ קדמו להפוגה השנייה. בעקבות מבצע "חירס" נשארה רוב האוכלוסיה הכפרית בגליל על אדמתה, למרות שמפקד חזית הצפון העריך באוזני בן-גוריון כי מכין 60,000 הערבים ב"כיס" הגלילי "החצי ברח כבר ועוד יברחו".⁹ ישראל היתה נתונה בעיצומה של המלחמה ובסופה ללחצים קשים להחזיר פליטים, למרות שרוב האוכלוסיה הערבית נותרה בשטח שממערב לירדן. החשש שהביע בן-גוריון מפני הסתבכות חמורה עם המעצמות (בעיקר ארצות-הברית) בעקבות גרוש מאות אלפי ערבים לא היה דמיוני; במקרה של "קבלתם לתוכנו" אכן "היו הורסים את המדינה הצעירה".

עניין נוסף בדבריו של אורן המחייב תגובה, היא תפיסתו בדבר נסיגה משטחים שנכבשו במלחמה, תמורת הסדרים מדיניים (אורן אמנם אינו אומר "נסיגה" אך בהקשרם קשה להבין אחרת את דבריו אודות "הסדרים מדיניים לאור נכונות לחלוקת הארץ למען שלום" ואודות "השגים קרקעיים אשר יחזקו עמדת ישראל כמו"מ המדיני"). אורן נזקק לתפיסה זו כדי ליישב את טיעונו בדבר עיצוב גבולות הארץ באופן בלעדי כמעט על-ידי יחסי הכוחות, עם נכונותו של בן-גוריון (ואחרים) לפני המלחמה ולאחריה להגיע להסדר בדבר עתידה של ארץ ישראל המערבית על בסיס של חלוקה בין יהודים וערבים.

חלו השיקולים שחוללו את ההבנה בין בן-גוריון לעבדאללה, ועל כן לא נכלל בהבנה זו מלכתחילה. גם המלך עבדאללה הבין זאת היטב, ולא ציפה כי מחאתו הרפה על מבצע "עובדה" תרתיע את ישראל.

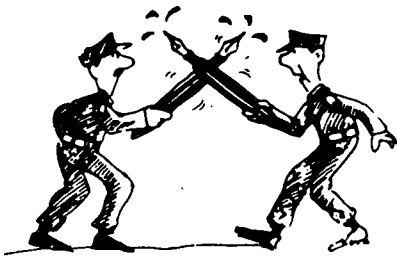
כיוון שאורן קרא את ספרי, תמוה במיוחד הטיעון שהוא מעלה בנושא הדמוגרפי — כאילו הרתיעה מהשתלטות על האזורים המאוכלסים מחשש צרוף אוכלוסיה ערבית, היא שיקול השייך לשנות השמונים, שאני מייחס באופן אנכרוניסטי לבן-גוריון בשנות הארבעים. הבאתי בהרחבה את דבריו של בן-גוריון עצמו מיד אחרי חתימת הסכם שביתת הנשק עם ירדן, שבהם הוא מסביר עד כמה חשוב היה בעיניו שיקול זה עצמו. בן-גוריון אמר בין היתר כי "מדינה יהודית... במערב ארץ-ישראל... מדינה דמוקרטית לא תיתכן... היא בלתי אפשרית, אם תהיה דמוקרטית, כי מספר הערבים במערב ארץ ישראל הוא יותר ממספר היהודים". הוא הסביר כי סילוקם מן הארץ היה כרוך ב"פרוגרמה של דיר-יאסין", פסל פרוגרמה כזו והביע חרדה שהדבר יוליך למנדט בינלאומי, או נאמנות בינלאומית שתוטל על ישראל. בן-גוריון הדגיש גם בהקשר זה כי ניתן היה לכבוש את כל הארץ, אמר שנתבקשה הכרעה בדבר העדיפויות הלאומיות וקבע במפורש: "ובכן, כשעמדה שאלת שלמות הארץ בלי מדינה יהודית או מדינה יהודית בלי שלמות הארץ, בחרנו במדינה יהודית בלי שלמות הארץ...".

באותם ימים עצמם (אביב תש"ט) השיב בן-גוריון לשאלתו של חיים גורי מדוע לא שחרר את הארץ כולה: "הסתבכות במרחב ערבי עוין היתה מעמידה אותנו בפני ברירה שלא היינו יכולים לעמוד בה — או גרוש מאות אלפי ערבים או קבלתם לתוכנו. הם היו הורסים את המדינה הצעירה מבפנים. הדבר היה גורר הסתבכות עם המעצמות...".⁸ מפקד חזית המרכז באותם ימים כבר צוטט לעיל כמי שאמר "לקחנו בחשבון את הבעייתיות העצומה שבסיפוח מאות אלפי ערבים

והסתפק בהסכם חשוב הרבה פחות בדבר מסילת הברזל.

מסתבר אפוא כי מעבר לעדויות הספציפיות הרבות על הכרעותיו של בן-גוריון במהלך המלחמה ומעבר לעדות שמסר בן-גוריון עצמו (ומפקדים בכירים בצה"ל) אודות ההימנעות המכוונת משחרור הארץ כולה, מקבלת התפיסה שהוצגה כאן חיזוק איתן ממקור נוסף: בתקופת סוף המלחמה, אשר לגביה אין כל מחלוקת בדבר עדיפות הכוח של צה"ל, נמנעה ישראל מלעשות שימוש בעדיפות זו אפילו כדי להשיג יעדים שנחשבו חיוניים ואשר צה"ל נכשל בהשגתם בשלבים קודמים של המלחמה. את זאת ודאי שאי אפשר לתרץ בנימוקים צבאיים. בעל כורחו חייב החוקר להידרש לנימוקים המדיניים המגוונים שפורטו בספרי, ובתוכם ההבנה עם המלך עבדאללה.

כדי להסיר ספק אני מבקש להדגיש כי אינני חולק על טיעונו של אורן, כי "בתוכניות למהלכים צבאיים יזומים במרכז הארץ לרבות ירושלים, לא נרתעו מפגיעה באינטרסים של עבדאללה". המבצעים, שהוא מזכיר בהקשר זה — "דני", "אל-ההר", "ייקב" ו"עובדה" — אכן רלוונטיים לדיון שלפנינו. מהלכים אלה תוארו בהרחבה בספרי וצוין בפירוט כי עליהם לא חלה ההבנה. הבהרתי חזור והבהרתי כי ההבנה הייתה רופפת בהגדרתה הגיאוגרפית וכי בשוליה הרחבים אכן הכריעו שיקולים צבאיים מקומיים ויד המקרה. הדגשתי במיוחד⁶ כי לא חלה על הדרך לירושלים ועל תוואי הפרוזדור המקשר בינה לבין השפלה וכי שם התנהל "מאבק נחרץ שהוכרע בכוח הנשק". מכאן שאזכור "דני", "אל-ההר" ו"ייקב" ע"י אורן בהקשר הזה אינו מערער את הטיעון המרכזי בדבר הימנעות מכוונת מהשתלטות על הארץ כולה, אלא מאשר את מה שכתבתי אודות מגבלותיו של הטיעון הזה. גם על הנסיבות המיוחדות של מבצע "קדם", המשבצות אותו במסגרת טיעוני הרחבתי את הדיבור.⁷ על הנגב לא

עם הביקורת הנוקבת מימין ומשמאל ולהשיג רוב יציב לתפיסתו. באווירת הימים ההם ספק אם הייתה אפילו קבוצה כזו מצליחה לשכנע את הזרם המרכזי בציבור הישראלי בכורח ובתועלת של פשרה כזו אחרי מחיר הדמים הנורא של המלחמה. לא בכדי הצניע בן-גוריון כל השנים את תרומתו האישית המכרעת לחלוקת הארץ ע"י הימנעות מכיבוש השטחים הללו, ואף נתן ידו להתעלמות מכוונת מן ההכרעה הזו בכתיבת תולדות מלחמת העצמאות.

הבעיה אינה מתמצית בעבר הישראלי של המתרס. לוי כבשה ישראל את יהודה ושומרון ב-9'1948 ספק אם הייתה מוצאת שותף ערבי להסדר שלום תמורת נסיגה מן השטח הזה. המועמדים להסדר כזה היו ממלכת ירדן והתנועה הלאומית הפלסטינית. הראשונה לא הייתה מסוגלת בתנאים כאלה לקבל את השטחים; השנייה לא הייתה מסוגלת ולא הייתה מעוניינת לשלם את התמורה הפוליטית (שלום).

עבדאללה יכול היה לקיים שותפות אסטרטגית דה-פקטו עם ישראל, כיוון שהצליח להסוות את מהלכיו בפני דעת הקהל הערבית ולהציג את כוונותיו כמשתלבות במלחמת השמד נגד ישראל. המלך נכנס למלחמה לכאורה כמנהיג הפלישה הערבית שנועדה למנוע את הקמת המדינה היהודית. הוא השתלט על מה שהפך אח"כ ל"גדה המערבית" של ממלכתו, אך עשה זאת, לכאורה, כשלב מכין לעימות כולל עם ישראל כדי להביסה. גם אותם גורמים בעולם הערבי — פלסטינים, מצרים ואחרים — שידעו כי זו בעיקרה אחיזת עיניים, לא יכלו להוכיח זאת בעליל לציבור הערבי הרחב. בכסות אחיזת-העיניים הזו הצליח המלך עבדאללה לחסל את אחיזתה של התנועה הלאומית הפלסטינית בשטח הזה ואח"כ לספחו לממלכתו ("אחיוד שתי הגדות").

לוי נכבש השטח ע"י ישראל, לא היה המלך עבדאללה יכול לקבלו מידיה תמורת שלום. לחץ כל-ערבי שלא ניתן היה לעמוד בו היה כופה על

להעלות על הדעת, בתנאים הבינלאומיים של אותם הימים, כי ניתן היה למצוא שותף ערבי והשלמה של המעצמות, לכינון שלום על בסיס חלוקת הארץ בדרך זו בין יהודים וערבים, במהלך משא ומתן גלוי ופומבי.

ראוי לזכור, כי בזירה הפנימית הישראלית השלימו מרכיביו השונים של הציבור הפוליטי הישראלי רק בקושי בדלית ברירה ובדיעבד עם המחדל המכוון — הימנעותו של בן-גוריון מכיבוש השטחים הללו — ואף זאת רק משום שלא היו כסוד העניין בעת שהתקבלו ההכרעות. בן-גוריון הותקף על מחדלו מאגפים שונים של הקשת הפוליטית: מימין תקף אותו מנחם בגין על שהפקיר שטח עצום של המולדת ומן האגף של מפ"ם תקף אותו בין היתר יצחק בן אהרון על חלוקת ארץ-ישראל — על שלא "הזיז את גבולנו למקומו המתאים" ועל שנמנע מלהביא בכיבוש הארץ כולה גם ל"שחרור המוני ערבים מעול שעבודם". אלון מעולם לא סלח לבן-גוריון על כי בהנהגתו ממשלת ישראל "ויתרה כמו ידיה על שחרור ירושלים העתיקה ושטחי ארץ ישראל המערבית תמורת הסדר ביניים רופף שהביא למבצע סיני ב-1956".¹¹ את מחאתו של אלון וחבריו בשלהי המלחמה דחה בן-גוריון, מבלי שהורה פומבית באותו שלב שאכן זו הייתה מדיניותו.

עד שהזירה הפוליטית התארגנה למחאה פרלמנטרית, היה ממילא מאוחר מדי לשנות את ההכרעה, כיוון שהכל הבינו שישראל לא תחדש את המלחמה ביוזמתה.

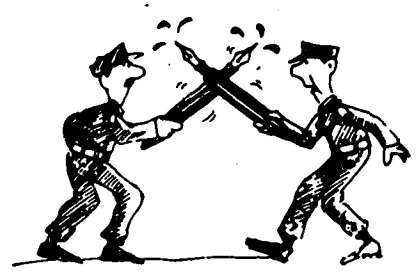
בתנאים פוליטיים כאלה, קשה להעלות על הדעת ממשלה הבאה לציבור אחרי שחרור ארץ ישראל המערבית כולה ומציעה נסיגה מחברון, משכם ומחלקים ניכרים של ירושלים. לבן-גוריון לא נמצאה במפלגתו או בסביבתה הפוליטית הקרובה קבוצה מגובשת וחזקה דיה של בעלי ברית נאמנים לרעיון של חלוקת הארץ מרצון תמורת שלום, אשר בעזרתה יכול היה להתמודד

העלאת האפשרות הזו כופה עלינו דיון שהיסטוריונים משתדלים להתרחק ממנו — עיסוק בשאלה "מה היה קורה אילו" ובמקרה שלנו: "מה לא יכול היה לקרות אילו הייתה ישראל מציעה חלוקה מחודשת של ארץ ישראל המערבית אחרי שהייתה כובשת את כולה".

השאלה היא האם אפשרות כזו בממדים משמעותיים הייתה ריאליית בתנאי הימים ההם. לשאלה זו יש להשיב לא רק ברמה העקרונית, אלא גם תוך התייחסות להיקף הטריטוריאלי המתאים לנושא הנדון כאן: הדעת נותנת שהיה אפשר להסכים על תיקונים בהיקף של קילומטרים אחדים לתועלת הדדית או להסדרים טריטוריאליים מיוחדים באזורים מוגדרים¹⁰; אלא שכאן מדובר על עיקר השטח של יהודה ושומרון. הסדר על בסיס של חלוקת הארץ היה צריך להבטיח לערבים לפחות את עיקר האזורים המאוכלסים בצפיפות וכמעט באופן בלעדי ע"י ערבים. אלה חופפים במידה רבה את מה שהפך אחרי המלחמה ל"גדה המערבית" של ממלכת ירדן, לרבות עיקר החלק המזרחי של ירושלים.

כפי שראינו, העריך בן-גוריון עם תום השלב הרפנסיווי של המלחמה וקבע עם תום הקרבות — מלכתחילה ובדיעבד — כי זה"ל היה מסוגל לכבוש "את כל ארץ ישראל"; "את המשולש ואת כל חברון". כדי להגיע ממצב שבו זה"ל מממש את מלוא יכולתו הצבאית למצב שאותו מכנה אורן "חלוקת הארץ למען שלום", הייתה ישראל צריכה לפנות את רוב שטחי יהודה ושומרון; גם אז היו נשארים בידיה שטחים נרחבים וחשובים מאוד שלא יועדו למדינה היהודית בתכנית החלוקה ובראשם ירושלים העברית והפרוזדור המוליך אליה מן השפלה.

ספק אם ניתן להעלות על הדעת בתנאי הימים ההם את הנסיבות שהיו מאפשרות לשכנע את הציבור הישראלי לסגת מן השטח הזה, אם ולאחר שצה"ל היה משחרר את חברון, את שכם, את ענתות ושלח, ואת ירושלים כולה. קשה גם

הנחרצות אודות יכולתה הצבאית של ישראל להשתלט על כל השטח, לרבות עדותו המפורשת של בעל-הדין עצמו על הימנעותו מלשחרר את הארץ כולה, ועל האילוצים המדיניים שהכתיבו את הכרעתו ההיסטורית. עומס העדויות המהימנות אודות "שותפות דה-פקטו" פשוט כבד מדי ומכריע על פי דיני הראיות המקובלים על היסטוריונים. בלא עדויות מוצקות, שאינן מתיישבות עם תפיסה זו, והסבר חלופי משכנע — אין הערעור של אורן עומד.

הערות

1. דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, עמ' 605.
2. אופציה ירדנית, עמ' 242-244. יגאל אלון דבק בתפיסה זו גם שנים רבות אחרי המלחמה. כאשר עידכן את ספרו מסך של חול אחרי מלחמת ששת הימים, קבע: "שחרורן של יהודה ואפרים, לרבות מזרח ירושלים, היה או בתחום הישג ידו של צה"ל. הדבר היה ניתן לכיבוש בלחימה של ימים אחדים". ראה שם, שם.
3. משה דיין קבע בשיחה עם בן-גוריון ביולי 1956 (ר' להלן): "כל המקומות שלא לקחנו במלחמת השחרור אפשר היה לקחת", אבני דרך, עמ' 213.
4. מוסף הארץ, 24 ביוני 1988.
5. אבני דרך, עמ' 213. ראה גם דברי אלון בהערה לעיל.
6. למשל בעמ' 133.
7. שם, עמ' 147-141.
8. כל הציטוטים מובאים בספרי בעמודים 247-249.
9. דוד בן-גוריון, יומן מלחמה, עמ' 788.
10. כמה דוגמאות כולטות: העברת אזור עזה לידי המלך עבדאללה לאחר שייכבש מידי המצרים; העברת שטח מצומצם במישור החוף, באזור מגידל (אשקלון) ומסדרון המוליך אליו לידי ירדן, כדי לאפשר לה מוצא לים; הסדרים מיוחדים באזורים מוגדרים בירושלים.
11. הציטוטים מובאים באופציה ירדנית, עמ' 238-249.
12. ראה אופציה ירדנית, עמ' 205-237.
13. ציטוט מדברי בן-גוריון המחזק הערכה כזו, ראה: אופציה ירדנית, עמ' 151.

דה-פקטו ונקבעו בהסכמי שביתת נשק, שהותירו את העניין הפוליטי של גבולות-קבע בינלאומיים כשאלה פתוחה. אפילו מה שנועד לישראל במסגרת תכנית החלוקה לא נחשב מקודש — כמחצית הראשונה של שנות החמישים העלו בריטניה וארצות-הברית הצעות להסדר, שהיו אמורות לנשל את ישראל מחלקים נרחבים של הנגב תמורת הרבה פחות משלום. בכל תכניות ההסדר הייתה ישראל אמורה לקלוט מאות אלפי פליטים לגבולותיה הצרים.

הבעיה העיקרית בתחום הזה הייתה שאלת מעמדה של ירושלים. רק חלוקת העיר בין ישראל לירדן אפשרה לגורמים העיקריים בזירה העולמית השלמה חלקית ודה-פקטו עם אחיזתה של ישראל בעיר המערבית. לו הייתה שאלת הגבולות נפתחת לאחר שישראל הייתה משחררת את העיר כולה, קשה להעלות על הדעת נסיבות, שבהן היו המעצמות מותרות על מעמדה הבינלאומי של ירושלים ועל המאחז שבנאום כזה היה נותן להן (ולוותיקן, שהיה יכול לגייס את תמיכת המדינות הקתוליות)¹³.

קיצורו של דבר: כיבוש הארץ כולה ואח"כ חלוקתה בין יהודים וערבים "למען שלום" לא הייתה אופציה ריאליסטית כלל. לא ניתן ליישב את הטענה שרק מגבלות כוחה הצבאי של ישראל הכתיבו את גבולות ההישגים הטריטוריאליים. נכונותו (ובתנאי הימים ההם — אפילו חתירתו) של בן-גוריון לחלוקת הארץ עם שפע העדויות

ירדן להצטרף למקהלה שהייתה תובעת להעבירו לידי הפלסטינים לשם כינון גרעין למדינה הפלסטינית העצמאית שאף האו"ם, בהסכמת ישראל, ייעד להם. ראוי לזכור כי אף בתנאים האופטימליים — כאשר ישראל שילמה מראש ע"י הימנעות מהשתלטות על השטח, וכאשר ישראל ועבר הירדן ניהלו משא-ומתן חשאי והגיעו להבנה ולהסכם על התנאים להסכם השלום — לא היה המלך מסוגל לגייס תמיכה בממשלתו שלו ובקרב נאמניו הקרובים מחשש ביקורת ונידוי בעולם הערבי,¹² קל וחומר בתנאים של משא-ומתן פומבי לשלום.

התנועה הלאומית הפלסטינית לא הייתה יכולה להיות שותף להסדר לא רק משום שבישראל לא היה אף זיק של סיכוי לגייס תמיכה ציבורית להעברת חברון וחלק מירושלים לידי המופתי ומריעיו; ספק אם הדבר היה עולה כלל לדיון ציבורי בישראל, כיוון שהתנועה הלאומית הפלסטינית הייתה דוחה על הסף הסדר עם ישראל אף על יסוד קווי החלוקה, קל וחומר על הרבה פחות מזה.

אם לא די בקשיים בישראל ובחוסר הסיכוי בזירה הערבית, הרי הנסיבות הבינלאומיות הציבו מכשול חמור בפני הסדר כזה. הבסיס היחיד לפשרה בין יהודים וערבים בארץ ישראל המערבית שהיה מקובל בזירה זו היתה החלטת החלוקה מנובמבר 1947. גבולות 1949 התקבלו בקושי, ואף זאת רק כיוון ששיקפו את המצב

אופציה ירדנית — הערות בשולי הוויכוח

ד"ר אלחנן אורן

המערכה לעבר עזה (ראה להלן יב"ג — יומן בן-גוריון, עמ' 755-756, 757-758, 759, לרבות דברי "אלון שם). לא ידועה לי ההצעה שהזכיר דן שיפטן במאמרו, ואף לא כתב כזאת בספרו (עמ' 83-84); שם רק הצביע על קיום האפשרות. אגב, היא נראית בלתי-ריאלית, כי הממשלה, שכבר

האם השתמשתי (ו"לא במקרה") בהצעה של יגאל אלון מ-21 באוקטובר להמשיך במערכה ולעלות מבאר-שבע (שנכבשה באותו בוקר) על הר חברון? ב-20 וב-21 לחודש היתה דעת הכול נתונה לפיתוח המערכה בדרום: התבססות בבאר-שבע, כיבוש משטרת עירק-סוידן והמשך

מצאתי ענין בתגובתו של דן שיפטן, אך ענין אחד לא מצאתי בו: פריט כלשהו של מידע מוחשי על "עסקה", כביכול, בין בן-גוריון ובין עבדאללה. לעומת זאת המריא המגיב על כנפי ה"אילור" (בשליש האחרון של מאמרו). אגיב על כמה מהשגותיו על מאמרי (בחבורת 311).